

UNIVERSITATEA BABEȘ-BOLYAI
FACULTATEA DE DREPT
CLUJ-NAPOCA

**INSTRUMENTE JURIDICE
DE EMANCIPARE A FEMEII
ÎN MATERIA DIVORȚULUI ȘI ÎN CEA A
SUCCESSIONILOR DIN PERIOADA BIZANTINĂ
-teză de doctorat-**

Coordonator științific:
Prof. Univ. Dr. Mircea Dan Bob

Doctorand:
Cristina Pop

2017

CUPRINS

I.	INTRODUCERE	16
II.	VARIUM ET MUTABILE SEMPER FEMINA	29
	1. Terminologia juridică dată personajelor feminine romane	29
	2. <i>Patria potestas</i>	34
	3. <i>Manus</i>	37
	4. <i>Tutela mulierum</i>	39
	a. Necesitatea tutelei	39
	b. Numirea tutorelui	41
	c. Categoriile de tutori	43
	d. Activitatea tutorelui	46
	e. Sfârșitul tutelei femeii	47
III.	DOTA	51
	1. Constituire	53
	2. Statutul dotei în timpul căsătoriei	59
	3. Restituirea dotei	63
	4. Evoluția regimului dotal în Imperiu	73
	5. <i>Bona extra dotem</i>	82
IV.	DIVORȚUL-DOVADĂ DE EMANCIPARE A FEMEII ROMANE?	86
	1. Noțiuni și aspecte introductive	86
	2. De la <i>mores maiorum</i> la libertinajul republican : virtuți și vicii	90
	a. Căsătoria <i>cum manu</i>	90
	a.1. Statutul soției și dreptul soțului de a o repudia	93
	a.2. Fapte ce duceau la repudierea femeii	95
	a.3. Declinul căsătoriei <i>cum manu</i> .	
	<i>Dissensus</i> -motiv suficient și real pentru desfacerea mariajului?	99
	b. Căsătoria <i>sine manu</i>	102
	b.1 <i>Affectio maritalis</i> -condiție esențială pentru încheierea căsătoriei	103
	b.2. Efectele dispariției formalismului în cazul divorțului	107
	3. Legislația lui Octavian Augustus,	
	încercare de revigorare a vechilor moravuri romane	112
	a. Este necesară o formă anume în procedura divorțului?	114
	a.1. Aluzii juridice la formalism	114
	a.2. Texte care nu presupun o formă anume pentru divorț	117
	b. Divorțul și adulterul	120
	b.1. <i>Lex Iulia de adulteriis coercendis et de pudicitia și Lex Iulia de maritandis ordinibus</i>	120

b.2. Alte reguli juridice introduse de către Augustus în materie de divorț	129
c. Liberta și patronul-excepție de la dreptul femeii de a cere divorțul	131
4. Influența creștină asupra divorțului în Imperiul Roman	133
a. Canoanele Bisericii referitoare la viața de familie	136
a.1. Apariția și evoluția creștinismului în Imperiul Roman	136
a.2. Textele canonice-reguli eclesiale privind căsătoria	147
b. Constantin cel Mare - primele acte normative privind divorțul fundamentate pe învățătura creștină	157
c. Dreptul sec. IV-V: de la Honorius la Valentinian III	162
d. Reforma lui Iustinian, împăratul <i>uxorius</i>	165
d.1. Iustinian, jurist și teolog	166
d.2. Influența Teodorei, soția lui Iustinian	179
d.3. Ridicarea căsătoriei la rang de <i>sacramentum</i> și aspirarea condițiilor în caz de divorț	187
5. Încredințarea și protecția descendenților în situația divorțului părinților	194
V. EVOLUȚIA STATUTULUI JURIDIC AL FEMEII ÎN MATERIA SUCCESIUNILOR	198
1. Generalități	198
2. Situația soției supraviețuitoare în vechiul drept roman	199
a. <i>Uxor in manu</i>	199
b. Căsătoria <i>sine manu</i>	201
3. <i>Bonorum possessio unde vir et uxor</i>	202
a. Condiții necesare pentru a fi moștenitor conform <i>ius honorarum</i>	203
b. Intervenția dreptului pretorian în căsătoria <i>cum manu</i>	206
4. Soția supraviețuitoare și <i>ius novum</i>	207
a. Prevederile dreptului clasic	207
b. Epoca post-clasică. Apariția creștinismului	208
5. Legislația lui Iustinian privitoare la soțul supraviețuitor	210
a. Novela 53 sau statutul patrimonial al soțului sărac	211
b. Reforma Novelei 117	215
c. Deține văduva săracă un drept de acrescământ și rezerva succesorală?	218
6. Raporturile succesoriale între mama și copiii săi	219
a. Rolul mamei în viața copiilor	219
b. Senat Consultul Tertullian	221
c. Senat Consultul Orfitian (178)	224
d. Constituții imperiale de drept succesoral bazate pe principiul cogațiunii	226
VI. CONCLUZII	229
LISTA ABREVIERI	236
BIBLIOGRAFIE	236

Cuvinte cheie: femeie, familie, *dos*, căsătorie, divorț, soție supraviețuitoare, drept roman, creștinism, Iustinian.

REZUMAT

Structurată în două părți mari, preponderent teoretice, evoluția statutului femeii romane în cadrul divorțului și din poziția acesteia de moștenitoare, cercetarea de față reprezintă și o incursiune în arealul personal al matroanelor Cetății Eterne. Din dorința de a nu pune cap la cap doar anumite informații de natură juridică, deci de a nu transforma teza de doctorat într-o lucrare cu caracter arid, încercăm să prezentăm evoluția femeii în societatea romană printr-un vitraliu științific, îmbinând aspecte ale vieții ce pot fi documentate politic, social, economic, juridic, religios. În același timp, deoarece accentul lucrării cade pe perioada romano-bizantină, am încercat să urmărim în ce condiții și dacă dogmele creștinismului și-au pus amprenta asupra segmentului legislativ al Dominatului.

Inițial, cadrul în care femeia romană trebuia să își deruleze existența era unul controlat, limitat, pentru că nici cutuma, dar nici legea nu îi permiteau să se facă auzită sau simțită dincolo de limitele spațiului familial. Rolul acestor femei în cadrul familiilor era foarte important doar în ceea ce privește creșterea și educația copiilor, climatul socio-afectiv al căminului sau etica familiei. Moștenită, iar apoi perpetuată secole de-a rândul, această inegalitate demonstrează faptul de necontestat că femeile romane și-au acceptat condiția și că, pentru aproximativ un mileniu, nu au încercat să răstoarne ceea ce desemna ordinea firească a conviețuirii, anume supremația masculină. Deși romanii nu au fost interesați să scrie despre femei, ei laudau la sexul frumos modestia, castitatea, fidelitatea, virtuți repuse în scenă de creștinism.

În limbaj social, *varium et mutabile semper femina*, a acordat femeii romane posibilitatea de a revendica o anumită protecție, dar în același timp a expus-o violențelor și opresiunilor, mai ales în propriul cămin. Observăm cum, în același timp, bărbații romani desconsideră femeia din cauza inferiorității ei naturale, dar o și apreciază ca mamă sau soție. În

acest sens au fost create trei mari forme de autoritate cărora li se subordona femeia, de-a lungul vieții ei: autoritatea paternă, cea maritală și tutela.

Referitor la *patria potestas*, puterea capului de familie asupra descendenților săi a existat din cele mai vechi timpuri. Fiind înțeles ca un privilegiu, explicația lui rezidă din importanța pe care o aveau în societate cei care purtau arme, dar și faptul că numai tatăl era considerat rudă a copiilor săi, nu și mama. Odată cu finele Republicii, slăbind și puterea lui *pater familias* asupra descendenților, respectiv asupra soției, imaginea acestuia se schimbă. Astfel, nu mai vorbim de acel cap de familie autoritar și temut, ci de un tată grijuliu față de copiii săi, respectând personalitatea acestora. S-a ajuns astfel în perioada lui Iustinian ca puterea paternă să-și diminueze în mod considerabil implicațiile în viața de zi cu zi.

Un alt mijloc prin care romanii au înțeles să dea conținut principiului *femina semper in tutela est* a fost instituția tutelei. Din punct de vedere legal, la moartea tatălui sau a soțului, văduva și fiicele nubile deveneau *sui iuris*, dar pentru orice act juridic era nevoie de acordul unei persoane capabile sub aspectul capacității de exercițiu. Autorii antici și juriștii romani motivează necesitatea permanentei tutelări a femeii invocând ușurința spiritului (*levitas animi*) sau slăbiciunea judecății acestora (*infirmitas consilii*). Singurele femei *sui iuris* exceptate de la tutelă erau vestalele, datorită situației lor privilegiate, iar din timpul lui Augustus femeile libere care nasc cel puțin trei copii și libertele care au cel puțin patru copii. Oarecum în paralel cu decadența căsătoriei *cum manu*, tutela agnatică asupra femeilor a fost abrogată în jurul secolului I prin *Lex Claudia de tutela mulierum*, sub domnia împăratului Claudius. Ultimele aluzii privind tutela femeii se regăsesc în timpul domniei lui Dioclețian, în două constituții din anul 293 sau 294. Din punct de vedere juridic, femeia, în Imperiul Bizantin, era liberă de tutelă.

Constructivismului caracteristic societății romane nu i-a scăpat nici cazul în care o *filia* devenea *coniux*, deci intra în stăpânirea soțului prin căsătorie. În consecință, *ius civile* a cunoscut noțiunea de *manus*, adică puterea exercitată de către soț asupra soției. Fetele încetau a mai fi sub autoritate paternă prin căsătoria *cum manu*, ocazie cu care ele intrau sub puterea maritală. Acest tip de uniuni matrimoniale se desfășeau arareori prin repudiere sau divorț, deoarece în epoca mariajelor *cum manu* divorțul presupunea un sacrilegiu, femeia fiind integrată în familia soțului ei ca o *filiae loco*; astfel că, moartea sau în cazurile extreme,

căderea în prizonierat, erau cele care duceau la desfacerea căsătoriei. Legile lui Romulus prevedeau pedepsirea femeii căsătorite, prin repudierea ei, în urma verdictului celor care alcătuiau familia, pentru următoarele fapte: otrăvire, furtul cheilor, adulter, avort. Este perioada când austeritatea moravurilor asigură căsătoriei un prestigiu pe care nu l-a avut niciodată mai târziu.

În urma Războaielor Punice și mai ales în Imperiu, odată cu accentuarea exploatării sclavagiste, cu afluența bogățiilor pe care Roma le aducea din provincii și cu sporirea opulenței păturilor bogate, contradicțiile sociale și decăderea morală s-au făcut din ce în ce mai simțite în clasele dominante. Relațiile din cadrul familiilor au devenit șubrede, opuse virtuților romane din epoca veche, iar pe fondul apariției căsătoriei *sine manu* divorțurile sunt tot mai obișnuite la aceste clase. Privind din unghi istoric, acesta este punctul de plecare pentru emanciparea socială și juridică a femeii. Dacă până la acel moment femeilor nu li se permitea să divorțeze de soții lor, ultimul secol al Republicii a adus în scenă o multitudine de astfel de inițiative. În ciuda tuturor împotrivirilor întâmpinate, corpul de legi promulgat de către Octavian Augustus (sec. I î.Hr.-sec. I d.Hr.), *Lex Iulia de adulteriis*, *Lex Iulia de maritandis ordinibus*, *Lex Iulia de fundo dotali* și *Lex Papia Poppaea*, reprezintă un important progres față de vechea legislație. Interzicând soțului să își facă propria justiție, de cele mai multe ori crudă și admițând culpa comună în caz de adulter, erau considerați vinovați ambii autori ai faptei. Exilând adulterinii, confiscându-le jumătate din avere și interzicându-le pentru totdeauna căsătoria cu cel care fusese coautor al delictului, împăratul marcase un progres incontestabil în materia divorțului față de antecesorii săi. Căzute rapid în desuetudine, inițiativele primului împărat roman leagă cel puțin pe palierul elitelor politice, de o manieră mult mai consistentă decât până atunci, existența unei familii de perpetuarea ei. În secolele ce au urmat, deseori împărații au intervenit încercând să îngreueze despărțirile fără teme, dar rezultatele nu au fost foarte însemnate.

În decursul secolului II castitatea, sub înrâurirea creștinismului, a redevenit o virtute, iar între soți se vorbea despre iubirea conjugală ca și etalon de alegere a partenerului de viață. Virtutea a înlocuit statutul social, dragostea a luat locul supunerii, iar pudoarea s-a substituit decadenței morale. În numele unui nou ideal vor fi reabilitate vechile virtuți romane, compromise sau pierdute: demnitatea persoanei, coeziunea familiei, curajul civic. Este clar că ideile religioase au avut un rol determinat în aceasta, însă nicio religie nu a mers atât de departe în a interzice divorțul, cum a făcut-o creștinismul. Începând cu Împăratul Constantin cel Mare

și încheind cu Iustinian, dogmele creștine au câștigat teren în a influența dreptul roman al familiei, dar și cel al succesiunilor. Mărturie ne stă *Corpus*-ul iustinianeu. Încredințând cea mai mare parte a muncii juridice unui păgân, Tribonian, dar în același timp ghidându-se după principiile biblice, Iustinian a reușit să dea științei dreptului un caracter pe cât de rațional, pe atât de umanist. Vorbim astfel despre o relație internă care ne conduce la concluzia că legislația lui Iustinian este o cauză a convingerilor sale religioase. Sub aspectul raporturilor juridice existente în familie, a dispărut instituția agnatică a lui *pater familias*, legăturile cognatice luându-i locul; ca o consecință directă, abandonul noxal al descendenților a fost interzis. Totodată, în armonie cu principiile creștine, împăratul a ușurat posibilitatea de manumitere a sclavilor și i-a declarat pe liberi egali în fața legii cu cei născuți liberi. În ansamblul său, legislația lui Iustinian demonstrează că acesta a luat hotărârea de a îmbunătăți situația femeilor și drepturile lor în căsnicie. Deasemenea, chiar dacă a îngreunat condițiile în care doi cetățeni romani soț și soție aveau dreptul de a divorța, sub aspectul sancțiunilor, a pus femeia și bărbatul pe picior de egalitate. Pe scurt, dreptul roman iustinianeu a devenit un *ius gentium*, cu aplicabilitate generală atât sub aspectul subiecților, cât și din punct de vedere teritorial.

Având puternic caracter probatoriu în caz de divorț și în același timp făcând parte din masa succesorală rămasă în urma decesului lui *pater familias*, importanța acordată zestrei și darurilor de nuntă a variat la Roma în funcție de perioada istorică, de statutul economic și social al celor doi soți. Această donație poate fi definită ca un contract prin care femeia sau o altă persoană pentru ea (pentru femeie), în vederea susținerii cheltuielilor familiale, dă sau promite ceva. Zestrea, ca instrument strict patrimonial, își face simțită prezența mai ales odată cu dezvoltarea individualismului, înmulțirea căsătoriilor *sine manu* și creșterea independenței femeii, ajungând ca în secolul II î. Hr. să fie o practică firească printre cetățenii romani-*dos necessarii*. Remarcăm cum, odată cu creșterea numărului de divorțuri, jurisconșulții romani au fost puși în situația de a găsi tot mai multe răspunsuri și soluții privind soarta masei dotale. Conștienți fiind de faptul că aceștia au fost forțați de împrejurări să traducă în termeni juridici complexitatea uniunilor conjugale, instituția dotei ne determină încă o dată să remarcăm finețea analizei acestor virtuozii în domeniul *ars boni et aequi*. Regulile juridice implementate inițial de către romani au aparținut unei societăți patriarhale, în care rolul femeii era doar acela de a crește copiii și de a toarce lâna. În același timp, considerăm că emanciparea excesivă a poziției sexului frumos odată cu Războaiele Punice a fost și un răspuns pe măsura încorsetării

masculine ce a apăsător asupra femeii romane, aproape jumătate de mileniu. Suntem așadar de părere că măsurile legislative adoptate cu privire la statutul zestrei au încercat să readucă firescul asupra sexului slab în societatea Cetății Eterne. Chiar dacă par exagerat de profitabile femeii, aceste capitole din legi au cântărit foarte bine situația soției rămasă văduvă sau divorțată din pricina bărbatului. Strâns legată de capitolul succesiunilor, deferirea dotei ajungea arareori să o aibă ca beneficiar pe soția supraviețuitoare *sui iuris* căsătorită *sine manu*. Așadar, numai în acest context jurisconsultii romani au creat regulile pro-feminine aplicabile dotei și care au fost expuse în cadrul cercetării noastre.

Ca ramură a Dreptului Roman, succesiunile sunt cea mai complexă și mai dezbătută. Dacă Legea celor XII Table explică limpede cum, când și cui se transmite proprietatea unei persoane decedate, Digestele, respectiv Instituțiile lui Iustinian rezervă o pătrime, respectiv o treime acestui areal juridic. Dezvoltarea rapidă a dreptului succesoral roman are la bază nu doar schimbările survenite pe plan social și economic, ci și interesul constant al jurisconsultilor pentru ca *successio ab intestato* să țină pasul cu aceste modificări. Când austeritatea moravurilor asigura căsătoriei un prestigiu pe care nu l-a avut niciodată mai târziu, apare normal să o vedem pe soție ca fiică a soțului, moștenindu-l împreună cu descendenții. Mai târziu, când afluența bogățiilor și a străinilor la Roma a imprimat vieții un ritm mai accelerat, independența personală și patrimonială a soților unul față de altul s-a resimțit pregnant. Astfel, în căsătoria *sine manu* soția supraviețuitoare este înlăturată de la moștenirea legală. Odată cu apariția creștinismului lucrurile s-au mișcat în favoarea soției și în acest domeniu, aducând în prim plan afecțiunea care a stat la baza căsătoriei celor doi soți. Sistemul succesoral al lui *ius civile* în paralel cu *bonorum possessio* au dăinuit și pe întreaga durată a epocii clasice, fiind oficial abrogate doar de către Iustinian. După ce prin Novela 22 din anul 535, Iustinian acordase soției care se căsătorise fără zestre și care fusese repudiată fără just temei, o pătrime din averea soțului, în anii următori împăratul va interveni și în domeniul succesiunilor, dând o mână de ajutor soțului supraviețuitor sărac. În Novela 53 se recunoaște drept de moștenire soției care nu avusese dotă, care nu primise o donație *propter nuptias* și care în urma decesului bărbatului trăia *in extrema necessitate*. Aceeași idee o întâlnim și în Novela 117, unde femeii i se cere să dovedească faptul că este o *inopem mulierem*. Recunoscând influența benefică a religiei creștine în materie de succesiuni, conchidem că în acest domeniu nici chiar

creștinismul nu a creat femeii o situație mai bună decât cea pe care o avea în vechiul drept roman.

Este dificil să definim femeia romană „emancipată”, deoarece expunerile despre ea au variat în funcție de experiența personală și așteptările autorilor care au descris-o. În timp ce avem o oarecare certitudine cu referire la dispozițiile legale în materie de divorț, nu știm însă cu exactitate care era situația *de facto* în lumea romană. Câte femei au reușit să pună capăt, prin divorț, unei căsnicii nereușite? De câte ori s-au întâlnit cazuri în care bărbații consimțeau divorțului cerut de către soția lor? În realitate, orice investigație în viața romanilor presupune interpretări individuale și multe speculații. Mai mult, ținând seama de faptul că toate sursele istorice și juridice au fost scrise de către bărbați, niciodată nu vom avea siguranța asupra poziției femeii cu referire la problematici care implică atât sfera juridică, dar și cea personală, cum este divorțul.

Prin ceea ce am prezentat, am dorit să oferim o panoramă asupra societății, rol principal jucând metamorfozele prin care au trecut femeile romane, urmând un traseu precis de la naștere, ca fiice, apoi soții, mame, iar în final văduve. Dacă în timpurile de puternică disciplină femeia reprezintă cea mai stăruitoare dintre forțele conservatoare ale unei națiuni, în vremuri de anarhie și de confuzie ea este cea mai activă forță dizolvantă, datorită luxului, dezmățului și sterilității sale voite. Creștinismul și odată cu el, legislația lui Iustinian, au asemănat femeia Bisericii; prin acest simbol femeia este văzută ca o resursă care trebuie protejată și păstrată curată, pentru a aduce bărbatului moștenitori, dar și onoare.